

Շիրակը պատմական Հայաստանի մասն էրաժշտական մշակույթի շտեմարաններից մեկն է։ Հնագիտական հարուստ նյութը թույլ է տալիս ենթադրել, որ սկսած հայկական ցեղախմբերի ձևավորման ժամանակաշրջանից, այստեղ բյուրեղացել են մասնական մտնողիայի մախնական երգատեսակներն ու մկազարանային արվեստի ինքնօրինակ ոճը։ Շիրակում պեղածո ամենահին մկազարանը սպիտակ կրաքարից պատրաստված, մ.թ.ա. V դարին վերաբերող բազմափող սրինգն է՝ իր ծխական և կենցաղային գործառնություններով։¹ Շիրակում ստեղծված հնագույն ծխական երգերի մեջ տեղ են գտել մասնական Ծառակեր Ծարայի առասպելին առնչվողները։

Ավելի շոշափելի են ուրվագծվում միջնադարյան Շիրակի երաժշտական ավանդույթները։ Վաղ ավատատիրականը ինչպես ժողովրդական, այնպես էլ գուսանական երգատեսակների, մկազարանային երաժշտության ամենատարբեր դրսևորումների զարգացման շրջան էր։ Այդ զարգացման բարձրակետը Անիի քաղաքային մշակույթն էր։ Հայ և օտար պատմիչները հիացմունքով են նկարագրել Բագրատունյաց մայրաքաղաքի բազմապիսի հանդեսներն ու տոնախմբությունները։ Դրանց վկան ու մասնակիցն է եղել մասնական մեծահամբավ Գրիգոր Մագիստրոս Պաեղավունին, որի բազմաթիվ թղթերում բառացիորեն հնչում են այդ երգերի առանձին պատասխանները։²

Բացի վիպերգերից՝ այս երաժշտական կենցաղի կարևոր քաղաքամասն են եղել *հագներգություն*, *տաղ* և *սոհնչ* կոչվող երգերը, ամենատարբեր պարերգերն ու պարերը և դրանց մեջ մասնական հիմնավորք հուղարկավորության ծեսից պահպանված սգո պարեր։ Միջնադարի պատմիչներ Արիստակես Լաստիվերտցին,³ Հովհաննես Դրասխանակերտցին,⁴ Մամուկ Անեցին,⁵ Սմբատ Սյարապետը⁶ բազմիցս են վկայել գուսանական մկազարաններում հնչած քնարների ու ջնարների, տավրդների ու վինների, սրինգների, շեփոքների, ծնծղանների, քաղաքապահ զորքում գործածված ռազմական տարբեր փողերի, թմբուկների և այլ մկազարանների մասին։

Անիում հազար ու մեկ եկեղեցիների քաղաքում, մի մոր աստիճանի բարձրացավ մասնական հայոց պաշտոնեղությունը, և ոչ միայն Անիում։ Շիրակի Դպրեվանքում էր, որտեղ VII դարում՝ Ներսես Գ կաթողիկոսի կարգադրությամբ կազմվեց հայ ինքնուրույն հոգևոր երգերի առաջին ժողովածուն՝ «Ճոնընտիր»-ը, որում հմուտ երաժիշտ և երգահան, Շիրակի Դպրեվանքի առաջնորդ Բարսեղ Ճոնընտիրն էր մի բերեց և դաստասեր մեծաթիվ այն երգերը, որոնք մինչ այդ տարերայնորեն էին կատարվում և այդ պատճառով երբեմն խառնաշփոթ էին առաջացնում պաշտոնեղության մեջ։ Այդ երգերի հեղինակներից էր մասնական մշակավոր ժամանակակիցը՝ Իմաստասեր Անանիա Շիրակացին՝ նույն Դպրեվանքի նախկին սանը։ Հոգևոր երաժշտության կենսական ուժի մասին են վկայում մասնական հայ պատմիչների կողմից Անիի Տերունական հանդեսների բազմաթիվ նկարագրությունները։ Այդ հանդեսներում են առաջին անգամ հնչել այնպիսի բարձրարժեք երաժշտական կոթողներ, ինչպիսիք են Պետրոս Գևորգյանը կաթողիկոսի, Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերի շարականներն ու ծորուն տաղերը։ Պատմական տեղեկություններ կան մասնական Դանիել Երաժշտի, Սարգիս վարդապետ Անեցու մասին։⁷

¹ Փ. Тер - Мартыросов, Каменная свирель Пана V века до Р.Х. из Драсханакерта, *Երաժշտական Հայաստան*, քիվ 2, Եր., 2004, էջ 12:

² Գրիգոր Մագիստրոս, *Թղթեր*, ընդգիրն առաջաբանով և ծանոթագրություններով, խմբագիր Կ. Կոստանյան, Աղեքսանդրապոլ, 1910:

³ Պատմություն Արիստակեսայ վարդապետի Լաստիվերտցու, *Թիֆլիս*, 1912:

⁴ Յովհաննես կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու, *Պատմություն հայոց*, *Թիֆլիս*, 1912:

⁵ Մամուկ Անեցի, *Հավաքումն ի գրոց պատմագրաց*, Վաղարշապատ, 1893:

⁶ Տարեգիրք արարելու Սմբատայ Սյարապետի հայոց, Փարիզ, 1859:

⁷ Հ. Մ ա ե ֆ յ ա ն, Հ. Ա փ ի ն յ ա ն, *Երաժշտությունը միջնադարյան Անիում*, ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 1, Գյումրի, 1998, էջ 137: Հ. Հարությունյան, *Անիի հանդեսներում կատարվող հագներգությունները*, «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» (այսուհետև՝ ԵՊՄԺ) VII գիտական նստաշրջանի նյութեր, 2007, էջ 208:

Հոգևոր բարձրագույն դպրոցներում դասավանդվող հիմնական յոթ գիտություններից մեկը երաժշտությունն էր: Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերն ուղղակիորեն ակնարկում են այստեղ սովորողների փայլուն գիտելիքների ու երաժշտական հմտությունների մասին: Անին ոչ միայն գրչության կենտրոն էր՝ խազավոր մանուսկրների շտեմարան, այլև հայ հոգևոր երգի մի նոր որակի՝ ճոխ-զարդություն մեղեդիակերտ հորինվածք կրող ժանրի՝ հոգևոր տաղի ծաղկման նպաստավոր միջավայրերից մեկը: Այդ ազատ ու անկաշկանդ շարադրանքով, կանոնական կադապար-մեղեդիներից ձեռքազատված, վիպական վեհաշունչ կերպարներից ներշնչված տաղերը հետագայում մի նոր բարձրակետի հասան Կիլիկյան Հայաստանում: Օրինակ՝ այսօր էլ մեծ ժողովրդականություն վայելող Ավագ ուրբաթ օրվա «Տիրամայրն» տաղը: Երաժշտագետները համոզված են, որ այս գլուխգործոցը մասնորոշակի պատկերացում է տալիս X-XII դ. աշխարհիկ, գոսանական տաղերի հնչյունային կերտվածքի մասին:⁸

Անիի անկումից հետո նրա բնակիչները տարագրվեցին՝ իրենց հոգու մեջ անթելված տանելով երբեմնի պերճաշուք քաղաքի անմոռանալի երգերը: Մեծ Հայքի Շիրակ աշխարհը կորցրեց իր նշանավոր մայրաքաղաքը և մինչև XIX դ. սպասեց ազգային մշակույթի նոր զարթոնքին՝ իր մեկ այլ քաղաքում, աշխարհաքաղաքական նոր խմորումների հողավայրում: Անիի մերձակայքում գտնվող Կումայրի-Ալեքսանդրապոլում էր դարեր անց ծաղկելու նոր հայկական մշակույթը:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային մշակույթը, որը ձևավորվեց XIX դ. առաջին կեսին, սկզբում հիշեցնում էր բազմազույն մի խճանկար: Բնակիչները գերազանցապես հայեր էին՝ պատերազմական հայտնի իրադարձություններից հետո սկսված արևմտահայերի մեծ ներգաղթով Կարսից, Էրզրումից, Բայազետից, ինչպես նաև՝ Բասենից, Մուշից, Ալաշկերտից այստեղ հանգրվանած:

Մի կողմից՝ հայ բազմատարր ազգային դիմագծի բացարձակ գերիշխանությունը, մյուս կողմից՝ ազգային փոքրամասնությունների ինքնատիպ մշակութային դրսևորումներն ու դրանց փոխհարաբերությունները աստիճանաբար ձևավորեցին մի նոր հայկական քաղաքային ինքնատիպ մշակութային կյանք, որն արդեն XIX դ. վերջին բնութագրվում էր իր կայուն ու ինքնատիպ ավանդույթներով: Աստիճանաբար քաղաքային կենցաղում կայունացավ երգ-երաժշտության բազմաժանր համակարգ՝ XX դ. սկզբում ձեռք բերելով երաժշտաոճական տեղային հատկանիշներ: Ընդհանուր առմամբ, Ալեքսանդրապոլն ապրել է հագեցած երաժշտական կյանքով: Այստեղ հասարակական բոլոր խավերն ունեցել են երաժշտագեղագիտական հատուկ պահանջներ, որոնք էլ խթանել են այդ արվեստի զարգացումը:

Ժողովրդական երգն իր ամենատարբեր ժանրային դրսևորումներով անչափ սիրված էր քաղաքում: Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթածները, որ երգի խորը ավանդույթներ կրողներ էին, իրենց կենցաղում պահպանում էին այդ ժառանգությունը: «Մեծուս գեղի մեջտեղը», «Ես Կոստան եմ Բայազետցի», «Գնաց աշուն՝ էկավ գյարուն», «Քյամբախ Բուլանըխ» երգերը ասվածի լավագույն վկայություններից են:⁹

Աստիճանաբար այստեղ կայունացավ Կարմո բարբառի Գյումրու խոսվածքը, որը եղանակավորվեց քնարական, հայրենասիրական, պատմական, օրորոցային, կատակային, ինչպես նաև ծիսական երգերում: Ալեքսանդրապոլցիները հետզհետե ձևավորեցին իրենց երաժշտական նոր միջավայրը, որտեղ ազատ ու անմիջական էին հնչում սիրված մեղեդիները. «Տույ-տույ»-ը, «Տոտիկ»-ը, «Աշուղ է եկել մեր մայրեն», «Հեյ, ջան, դափամա»-ն, «Արփա չալի քյանարը»: Այս և մյուսնային երգերը անցել են ժամանակային պատմեղը և մինչև այսօր էլ սիրված են Գյումրու կենցաղում:

Այս նույն միջավայրում հատուկ տեղ են գրավել հերոսական, ազգային-հայրենասիրական երգերը, որոնցից էին՝ «Քաջ Արաբոյի երգը», «Բայազետցի Կոստոյի երգը», «Էկավ հասավ Վանա ծովուն» (գովեստ՝ ձոնված գեներալ Արշակ Տեր-Ղուկասյանին), «Չայնը հնչեց Էրզրումեն» և այլն:¹⁰ Դրանք ժամանակին գրառել և հրատարակել են բանագետ Ա. Մխիթարյանցն ու երաժիշտ-ուսուցիչ Ա. Բրուտյանը:

⁸ Ն. Թ ա հ մ ի զ յ ա ն, Գրիգոր Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V-XV դդ., Եր., 1985, էջ 94:

⁹ Ա. Բ ր ու տ յ ա ն, «Մանկական մրմունջներ», Եր., 1985:

¹⁰ Նույնը:

Ի հաշվե, քաղաքային ժողովրդական երաժշտության համապատկերը ներառում է մահ հարևան ժողովուրդների (վրացիներ, թուրքեր, պարսիկներ, արաբներ, ռուսներ), ինչպես մահ հեղինակային, աշուղական, կոմպոզիտորական ամենատարբեր ստեղծագործությունների կատարումներ: Մակայն դրանք իրենց կատարողական-ոճական առանձնահատկություններով հանդերձ՝ կրում էին խիստ որոշակի տեղային՝ ալեքսանդրապոլյան դրոշմ:

Ալեքսանդրապոլի ժողովրդական երգ-երաժշտությունը պարարտ հող մախապատրաստեց բանավոր ավանդույթի պրոֆեսիոնալ երաժշտության՝ *աշուղական ու սազանդարական* արվեստի զարգացման համար: Աշուղները քաղաքի երաժշտական կյանքի անբաժան մասն էին: Նրանք մշտական մասնակիցներն էին ընտանեկան հավաքույթների՝ խնջույքների, հարսանիքների և այլ հանդիսությունների: Առավել համբավավոր աշուղներից էին Ջահրին, Դեյրաթին, Բավեն, Հավեսը, Մալուլը, Ջուլալ-օղին, Շիրինը: Նրանց բազմաթիվ երգերը հնչում էին մահ սրճարաններում: Այստեղ էլ տեղի էին ունենում ավանդական մրցույթները, որոնք երբեմն մի յուրահատուկ ներկայացման էին վերածվում: Մակայն, պատահում էր, որ աշուղները մրցում էին մահ ինքնաբերական հանգամանքների պայմաններում: Այսպես, Կ. Կոստանյանը հիշում է աշուղ Խրթըզի ու նրա մրցակցի անմոռանալի ելույթը, որը տեղի էր ունեցել ձորի տալքեր մասերում գտնվող տների մեջ, և նրանց փոխելիով երգեցողությունը լցրել էր գիշերային քաղաքի անդորրը:¹¹ Քաղաքում ելույթներ են ունեցել մահ շրջիկ աշուղները: Նրանց հրավիրել են մասնավոր տներ, որտեղ հնչել են աշուղական սիրավեպեր ու հեքիաթներ՝ սագի, սամթուրի, պարկապուկի նվագակցությամբ:

Ալեքսանդրապոլի հայտնի սրճարաններից մեկը Հովհաննես ու Կարապետ Տալաններին էր: Նրանք Կարսից գաղթած աշուղ Ջյամալիի որդիներն էին և շուտով իրենց սրճարանը դարձրին աշուղական համերգների նշանավոր վայր: Աստիճանաբար այստեղ են հավաքվում տարածաշրջանում հայտնի աշուղներ Մալուլը, Սազային, Ջամալին, Ֆիզահին, Ֆահրաթը, Պայծառեն և այլք: Շուտով նրանց է միանում մահ աշուղ Ջիվանին, որին էլ մոտ երեք տասնյակ աշուղներ շուտով պիտի ընտրեին իրենց համար վարպետաց վարպետ (ուստաբաշի): Այդ մասին վկայող արձանագրությունը պահպանվել է մինչև այսօր:

1880-ական թթ.-ից Ալեքսանդրապոլում գործող աշուղական համքարության հովանավորը Մուրթ Կարապետն էր:

Ալեքսանդրապոլի աշուղական համքարությունը ի վերջո վերածեց յուրահատուկ դպրոցի և կատարեց պատմական իր առաքելությունը: Աշուղական երգարվեստն իր ուրույն ավանդույթներն ուներ. դրանք ստիպում էին հայ աշուղներին ստեղծագործել գերազանցապես թուրքերեն և պարսկերեն լեզուներով: Ալեքապոլի մշակութային մթնոլորտում, սակայն այդ ավանդույթը փոխակերպվեց: Արդեն 1850-ականներին աշուղ Շիրինը այստեղ հայերեն երգեր էր հորինում: Վճռական քայլը, այնուամենայնիվ, Ջիվանուն էր վերապահված: Նա բոլոր աշուղներին հորդորում էր հորինել մահ հայերեն երգեր: Ժամանակակիցները վկայում են, որ այդ գործում Ջիվանուն աջակցել է հայ մեծանուն գրող Ղ. Աղայանը, որն այդ տարիներին ուսուցչություն էր անում քաղաքում:

Բացի երգերի լեզվական բաղադրիչից, Ջիվանին աստիճանաբար ուշադրությունը սևեռեց մահ մեղեդիակերտմանը: Ավանդական աշուղական մեղեդիները յուրահատուկ կաղապարների դեր էին կատարում: Օրինակ՝ նրա հանրահայտ «Խեղքի աշեցեք»-ը աշուղական մեղեդու դասական նմուշ է: Սինչոլե «Ես մի ծառ եմ ծիրանի»-ն ինքնօրինակ եղանակավորում ունի: Ջավախքից Ալեքսանդրապոլ եկած Ջիվանիկի համար Ալեքսանդրապոլն այն բարեբեր ստեղծագործական ասպարեզն էր, որին և վիճակված էր դառնալ հայ ազգային աշուղական երգարվեստի նորացված դպրոցը՝ քաղաքային երգարվեստի իր բարձր թռիչքներով, որոնց յուրահատուկ բարձրակետը աշուղ Շերամի երգը եղավ:

«Բավական ժամանակ, - գրում է աշուղը իր ինքնակենսագրության մեջ, - երգում էի պարսկերեն, հետո ժողովրդի թելադրությամբ սկսեցի հայերեն երգել և քանաս-

¹¹ Մ. Հ ա ղ ա յ ա ն, *Ալեքսանդրապոլի երաժշտական ավանդույթները Կ. Կոստանյանի «Ինչ երգեր էինք լսում մեր մանկության օրերում» հուշագրությունում, ԸՊՄԺ հանրապետական VII գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2007, էջ 219:*

տեղծություններ անել: ... Հետո քաղաքային ակումբում ասիական երեկոներ էր լինում, մոտիկ քաղաքներից շատերը գալիս էին, որպեսզի Գոգոթին լսեն, թե՛ նվագը, թե՛ երգը»:¹² Նրա յուրաքանչյուր երգը անկրկնելի էր իր մեղեդային կերտվածքով՝ ուղղակի ներծծված քաղաքային ժողովրդական երգերի ոգով ու արտահայտչականությամբ: Այս հատկանիշների շնորհիվ աշուղի երգարվեստը բարձր գնահատեց մաս մեծն Կոմիտասը և նրան հրավիրեց հանդես գալու Գևորգյան ճեմարանի ուսանողների համար:

Ալեքսանդրապոլցի աշուղներից շատերը մեծ համբավ էին վայելում Կովկասում: Դա էր մասնապատճառ, որ քաղաք էին գալիս հարևան ժողովուրդների մեջ հանրաճանաչ աշուղներ, հաճախ՝ ոչ միայն համերգ-մրցույթներով, այլև երկարատև, փոխադրեցիկ շփումների համար:

Աշուղների մշտական ուղեկիցները նվագածուների խմբերն էին, որոնց մասնաճյուղներն էին անվանում: Մրանք պրոֆեսիոնալ երաժշտախմբեր էին՝ նվագաբանների ավանդական կազմերով և հարուստ նվագացանկով: Ալեքսանդրապոլցի սազանդարների մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում կոմպոզիտոր Նիկողայոս Տիգրանյանը, որը մասնաճյուղի արվեստի փայլուն գիտակներից էր: Սովորական նվագախմբերը կազմված էին երկու զուտնայից և մեկ դեղից: Մագից, քամանչայից, սանթուրիից և դահիրայից կազմված խմբերում մասնաճյուղի երգելու և նվագելու են միասնաձայն: Թառիգ, չոմգուրից, դափից կամ դյումբյուլից կազմված խմբերում երգել է միայն մենակատար երգիչը՝ ընդհանուրով դափիին գյաֆ կատարելու ժամանակ:

Աշուղական արվեստն այն կենսական ոլորտն էր, որը շարունակեց զարգանալ մասնաճյուղի խորհրդային շրջանի երաժշտական կյանքում: Շերամի ավանդույթների հետևորդն աշուղ Շահենն էր, որը միևնույն ժամանակ դարձավ հիմնական և իր շուրջը համախմբեց շնորհաշատ երաժիշտների: Շահենի դարձյալ աշուղական համերգների մասնակիցներից էին Իգիթը, Դավիթ Մուկուչը /Դավիթ-Օղի/, Դուռիկը, Համիկը, Կոշտուն և այլ աշուղներ ու երգիչներ: Նրանք մասնաճյուղի շարունակեցին մեծ աշուղի գործը:

XIX դարի կեսերից Ալեքսանդրապոլի կենցաղում *տոներն* ու *ծեսերը* առանձնահատուկ կարևորություն են ստանում, ընդ որում, ոչ միայն արարողակարգն է կանոնացվել, այլև հատակեցվել է ծեսի ընթացքում հնչող ողջ երաժշտական նյութը: Այսպես, հանրաճանաչ շատ երգեր, պարբերաբար հնչելով տարբեր արարողությունների ժամանակ, ծիսականացվել են և ամրակայվելով վերածվել բուն ծիսական երգերի: Օրինակ՝ դժվար է պատկերացնել գյումրեցու որևէ հարսանիք, որի ժամանակ իբրև զույգ չի հնչել աշուղ Շերամի «Պարտեզում վարդեր բացված»-ը, կամ Ջիվանու «Բեր ձեռքը համբուրեմ, մայրիկ» երգը՝ իբրև հարսի հրաժեշտի լացերգ: Նշենք մասնաճյուղի հարսնապարը, որի համար ալեքսպոլցի երաժիշտները ընտրել էին «Ծաղիկը ունիմ» արաբական երգը: Կամ հարսանիքի լուստոնեին եզրափակող «Առավոտ լուստ»-ն... Հետաքրքրական է, որ քաղաքային միջավայրում սիրված հեքիաթներից ու այլ տեղեկություններից վերցված առանձին կտորներ էլ են եղանակավորվել, մեղեդային հարագատ կերպավորում ստացել ու վերածվելով ծիսական երգերի՝ դարձել հարսանական արարողակարգի անբաժան մաս: Նման երգերից հիշատակենք «Ոտքիդ տակին վարդեր բացվին» երգը, որի տեքստը վերցված է Դ. Աղայանի «Արեգնազան» հեքիաթից:

Ալեքսանդրապոլցի սազանդարներն ու զուտնայիները ոչ միայն տեղի ու հարակից գյուղերի, այլև Հայաստանի ու նրա սահմաններից դուրս գտնվող ուրիշ շատ քաղաքների տոնախմբություններում պատվավոր և ցանկալի մասնակիցներ էին: Ինչպես նաև հայտնի ճանապարհորդ և հայագետ Հենրի Լինչը 1893թ. Հայաստան կատարած ճամփորդության մասին իր նոթերում գրում է, որ ալեքսանդրապոլցի սազանդարների հաճելի նվագը կարելի է լսել ոչ միայն իրենց քաղաքում, այլև Վաղարշապատում, Թիֆլիսում և այլուր:

Կատարողական արվեստի ավանդույթները շատ խոր արմատներ ձգեցին: Այդ է պատճառ, որ հետագայում էլ ալեքսպոլցի երաժիշտների հետևորդները հռչակվեցին որպես անկրկնելի կատարողներ, և այսօր էլ նրանց գործը շարունակողներ կան:

¹² Շ ե Ր ա մ, *Ինքնակենսագրություն, Եղ. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ), Շերամի ֆոնդ, N 21*:

Նրանք XX դարասկզբին հիմնականում հանդես էին գալիս «Արևելյան երաժիշտների կոլեկտիվում»: Հիշատակենք այն երաժիշտներին, որոնք առավել համբավավոր էին. դուդուկահարներ՝ Արամ և Մարտին Սնդոյաններ, Կարապետ Եղոյան (ուստա Փանչո), դեղախար՝ Թադևոս Հակոբյան (դավուջի կամ դաֆչի Թաթոս), քառահար-ջութակահար՝ Արծրուն Հովսեփյան, մանդոլինահար-ջութակահար՝ Արտուշ Արաքսյան, կլարնետահար՝ Կարո Զարչոյլյան, դուդուկահարներ՝ Լևոն Մադոյան, Կարո Սնդոյան: Նրանց հետևորդներից էին՝ դուդուկահարներ Սերգեյ Սիմոնյանը (Կոննկե), Սկրտիչ Մալխասյանը (վարպետ Մելկո), Ժորա Սիմոնյանը (Չախալ Ժորա), Սուրեն Գրիգորյանը (Կիսայ Սուրիկ): Այսօր նրանց շառավիղն են շարունակում Գագիկ Մալխասյանն և Կարապետ Ծաբոյանը՝ փայլելով ներկայիս Գյումրու մույնքան բեղուն ու հարուստ երաժշտական- մշակութային համայնապատկերի վրա:

XX դարասկզբին Ալեքսանդրապոլի երաժշտական կյանքի համապատկերը լրացնում ու համալրում էին նաև այլ կարևոր գործոններ: Առավել ազդեցիկներից մեկը *ռուսական* մշակութային արժեքների հետ փոխազդեցությունն էր: Անշուշտ, իր պատմաքաղաքական դերակատարումով, ռուսական մշակութային տարրը՝ մյուս արտագալիս դրսևորումների կողքին ուներ առանձնահատուկ շեշտադրումներ, որոնք գալիս էին ոչ միայն այստեղ ռուսների գործունեության բնույթից, այլև այն մշակութային համակարգից, որն էականորեն տարբերվում էր տեղային ասիական, մերձավորարևելյան համատեքստից: Հայ-ռուսական միջմշակութային առնչակցությունների համալիրում երաժշտությունը փայլուն դրսևորումներ ունեցավ: Անշուշտ, դրան նպաստող կարևոր գործոնը երաժշտության առավել հաղորդակցականությունն էր, որը մերձեցնում է մույնիսկ հետավոր մշակույթներ կրող հանրություններին:¹³

Հայ-ռուսական երաժշտական առնչությունների ալեքսանդրապոլյան համապատկերն ընդհանուր ուրվագծերով այսպիսին էր.

Քաղաքային ժողովրդական, աշտուկական և հոգևոր երգ-երաժշտության բոլոր ավանդական դրսևորումները սրբորեն պահող ու զարգացնող Ալեքսանդրապոլում մախ մուտք գործեցին *ռուսական զինվորական նվագախմբերը*: Դրանց նվագացանկում ռուս և արևմտասկզբայացի կոմպոզիտորների քայլերգեր էին, որոնք կատարվում էին ոչ միայն զորամասերում, այլ նաև քաղաքի փողոցներում, հրապարակներում՝ տարբեր քաղաքային հանդիսությունների ժամանակ: Աստիճանաբար փողային երաժշտությունը ալեքսպոլցու ակամջի համար դարձավ ոչ միայն ընդունելի, այլև ցանկալի այն աստիճան, որ ի վերջո քաղաքում ձևավորվեցին սեփական փողային նվագախմբերի կատարողական այնպիսի ավանդույթներ, որոնք լավագույն ձևով դրսևորվեցին ու զարգացան մանավանդ խորհրդային շրջանում՝ բազմաթիվ ակումբներում, Պիոներների պալատում, ուսումնական հաստատություններում:

Զինվորական նվագախմբերի գեղարվեստական ղեկավարներն սկզբնական շրջանում ծամանում էին Ռուսաստանից (Ն. Բուրկովիչ, Ս. Պերվուխին): Այդ նվագախմբերում հետագայում սկսեցին ընդգրկվել նաև հայ երաժիշտներ (մեծասամբ՝ ինքնուս): Հիշատակենք Սուրեն և Վազգեն Կարապետյաններին, Օնիկ Սաֆարյանին:

1920թ. Կազաչի սրտսի որբանոցում հիմնված փողային նվագախմբը նոր ավանդույթի հիմք դրեց: Մոտ 3 տասնյակ երաժիշտներ ընդգրկող այս նվագախմբի ղեկավարը բազմահմուտ երաժիշտ Նիկոլայ Կուզուտովսկին էր: Ըստով՝ 1922թ., նրա ղեկավարությամբ ստեղծվեց նաև Պիոներների պալատի փողային նվագախմբը, որի կազմը շատ արագ համալրվեց՝ հասնելով շուրջ 150 մարդու: Խմբի նոր ղեկավարի՝ ազգությամբ գերմանացի, տրոմբոնահար Ի. Բախտերի հմտության ու խմբի կատարողական բարձր հատկանիշների շնորհիվ շատ շուտով նվագախմբը դառնում է քաղաքի նշանակալի իրադարձությունների ու հանդիսությունների, տոնական ու հանգստյան զբոսանքների անփոխարինելի մասնակիցը: Ահա այդ երաժիշտներից մի քանի նվիրական անուն՝ Աշոտ Կարապետյան (շեփոր), Բաբկեն Մադոյան, Աղասի Զարչոյլյան (կլարնետ), Գուրգեն Զալալյան (տեներ), Արմենակ Շեկոյան (բարիտոն): Նվագա-

¹³ Այս մասին ավելի հանգամանորեն անդրադարձել ենք «Ալեքսանդրապոլը հայ-ռուսական մշակույթների խաչմերուկ» հոդվածում, «Հայ-ռուսական մշակութային կապեր» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Գյումրի, 2008, էջ 204:

խումբը մասնակցել է բազմաթիվ մրցույթների ու փառատոների, արժանացել բարձրագույն պարգևների ու դիպլոմների:

Այսպիսով, փողային նվագախումբն աստիճանաբար դարձավ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կենցաղի կարևոր բաղկացուցիչը: Որպես տիպական օրինակ՝ հիշենք մեծանուն կոմպոզիտոր Ն.Տիգրանյանի ստեղծագործական գործունեության 25-ամյակի հանդիսության ժամանակ ռուսական կայագորի ամենամեծ ու բարձրակարգ նվագախմբի հատուկ ելույթ-ողջույնը և հանդիսավոր ուղեկցությամբ կոմպոզիտորի տնից մինչև հանդիսության սրահ:¹⁴

Սակայն ռուսական փողային նվագախմբերի ելույթները միայն ծառայողական գործառնությամբ չէին սահմանափակվում: Դրանք կարևոր դեր էին կատարում մասնաժամերի ընտանիքների ժամանցային հանգիստը կազմակերպելու գործում՝ հատկապես զբոսայգիներում պարբերաբար կազմակերպվող բացօթյա համերգների ժամանակ՝ ճանաչված ռուս երաժիշտներ Անդրեևի և Կոզաչենկոյի ղեկավարությամբ: Այստեղ հնչում էին եվրոպական պարահանդեսային պարեր, սալոնային վալսեր, ինչպես մասնաժամերի ժողովրդական երգեր ու ժամանակներ: Այս նոր երգացանկը չէր կարող չգրավել տեղացի երաժշտասերների ու մասնավորապես կատարողների ուշադրությունը և շատ շուտով արժանի տեղ գրավել սազանդարների ու երգիչ-աշուղների ելույթներում: Օրինակ՝ «Солюеж» և «Старый Аруч», երգերը պարտադիր երգացանկի մեջ էին և սիրված՝ ժողովրդի կողմից: Աստիճանաբար հայկական երաժշտական կենցաղը ներմուծվեցին մասնավորապես պարերը, որոնց ուսուցումը հետագայում հատուկ կարևորվեց: Քաղաքային մեկ տասնյակի հասնող սրճարաններն ու ճաշարանները այլևս միայն աշուղական մրցույթների հարթակներ չէին: Դրանք համերգային ինքնուրույն դահլիճներ էին հիշեցնում: Հայտնի էին հատկապես «Չաշկի չալը» կամ «Երեմի կուրը» (քաղաքային զբոսայգու ճաշարանը), «Դամրջի Ալեքի ճաշարանը» երկաթուղայինների կայարանում:

Հետագայում բազմաթիվ փողային նվագախմբեր կազմակերպվեցին Լենինականի գործարաններին կից մշակույթի տներում, ակումբներում, կրթօջախներում: Քաղաքում փողային նվագախմբային հարյուրամյա բարձր մշակույթի ու հզոր ավանդույթների մասին է վկայում մասնաժամերի 1988թ. կործանարար երկրաշարժից հետո Գյումրու փողային նվագախումբը կարողացավ բարձրագույն մրցանակի արժանանալ Փարիզում:

Ռուսական գործունե մեծապես նպաստեց մասնավորապես Ալեքսանդրապոլի *համերգային կյանքի* աշխուժացմանը: Տեղացիների հրավերով սկսեցին հյուրախաղերով հանդես գալ կամերային երաժիշտները՝ հիմնականում երգիչ-երգչուհիներ: Հետաքրքիրն այն է, որ կատարողների գերակշռ մասը հայազգի ներկայացուցիչներ էին, որոնք կամ ռուսացում, կամ էլ բնակվում էին արտասահմանում: Մարգարիտ Բաբայան, Մարիա Տիգրանյան-Տեր-Մարտիրոսյան, Ներսես Ըսեղյանյան, Եկատերինա Կիրիկա-Տիգրանյան և այլք: Վերջինիս համերգի մասին պահպանվել է փոքրիկ հուշագրություն, որը ավելապես համերգային մի երեկոյի գողտրիկ նկարագրություն է. «1886թ. հուլիս ամսին Պետերբուրգից Ալեքսանդրապոլ եկավ երգչուհի Ե.Կիրիկա-Տիգրանյանը և տվեց մի կոնցերտ զինվորական ակումբի ամառային շենքում, “Крепостной сад” անվանված պարտեզում: Երգչուհին ստացել է երաժշտական լուրջ կրթություն և ուներ խիստ անուշ և հուզող ձայն. մա կողորստուր սուրբանո է: Կոնցերտում երգեց մի քանի արիաներ «Ռիգոլետտո» և «Տրավիատա» օպերաներից: Երգեց մա և այն ժամանակներում շատ տարածված և ռուս հասարակության կողմից սիրված հայկական «Վա՛յ, ինչ անուշ» և «Ծիծեռնակ» երգերը: Հասարակության մեծամասնությունը երաժշտասեր ռուսներ էին, կային մասնավորապես քվոլ հայեր, որոնք և արժանավորապես գնահատեցին շնորհալի հայ երգչուհուն: ... Եվ անհա այս տեսակ ... համերգներն էին, որ մեզ ծանոթացնում էին եվրոպական երաժշտությանը, մեր հոգու առջև բաց էին անում այդ հոգեզմայլ երաժշտական գաղտնիքները և ծառայում էին որպես հաջորդական

¹⁴ Տես Պ.Մոնտյան, *Գեղարվեստի զարգացման պատմությունը (ձեռագիր, Լենինական, 1937)*, ԳԱԹ, Պ.Մոնտյանի ֆոնդ, էջ 187:

էտապներ՝ մեզ դեպի Պառնասի գագաթը տանող ճանապարհի վրա», - գրում է Ժամանակակիցը՝ Պետրոս Մոճռոյանը:¹⁵

Նմանատիպ բազմաթիվ հուշագրություններում կարևորվում են մի կողմից այդ համերգներում ներկայացված եվրոպական դասական երաժշտության նկատմամբ ավանդապահ քաղաքի երաժշտասեր համրության իրական ջերմ վերաբերմունքը, մյուս կողմից՝ քաղաքի ռուս հասարակության կողմից հայ երաժշտության հանդեպ ցուցաբերած անկեղծ համակրանքն ու հետաքրքրությունը:

Մշակութային երկխոսության վառ դրսևորումներից մեկն էլ 1892թ. հունվարի 1-ին «Հօգուտ Ռուսաստանի սովյալներին» բարեգործական համերգն էր, որին մասնակցել են քաղաքում հայտնի երաժիշտ-կատարողներ՝ Նիկողայոս Տիգրանյանը, Գրիգոր Տալյանը, Համբարձում Արամյանը, Պարույր Բաբայանը, Ներսես Տեր-Վարդանյանը, օրիորդներ՝ Արամյանն ու Հայրուհյանը: Նրանց միացել են նաև ռուս երաժիշտներ՝ երգչուհի Գալինա Գոբևան և ֆելետահար Գ. Աֆանասևը: Վերջինս կատարել է ռուսական ժողովրդական երգեր, իսկ երգչուհին՝ ռուս հասարակության մեջ տարածված ու սիրված «Ծիծեռնակ» և «Կիլիկիա» երգերը: Կարևորելով համերգի նպատակը՝ Ժամանակակիցը գրել է. «Այս համերգի վրա մենք առանձնապես կանգ առանք նրա համար, որ ցույց տված լինենք, թե մեր փոքրիկ Ալեքսանդրապոլն էլ իր լուսնան է նվիրել անդրանիկ եղբորը՝ մեծ Ռուսաստանին, նրա սովի ու թշվառության օրերին: Իսկ այսպիսի բարեգործական նպատակներով մեզ մոտ *անթիվ ներկայացումներ ու համերգներ* են կազմակերպվել մի շարք տարիների ընթացքում»:¹⁶

Անդրադառնալով տեղի կատարողական արվեստին և քաղաքային համերգային կյանքին՝ մշենք, որ շրջադարձային մշանակություն ունեցավ 1891թ. Քրիստափոր Կարա-Մուրզայի այցելությունը Ալեքսանդրապոլ: Այդ մա էր, որ առաջին անգամ տեղի ուժերով 50 հոգուց կազմված երգչախումբ ստեղծեց, և Ալեքսանդրապոլում առաջին անգամ հնչեց բազմաձայն խմբերգային երաժշտություն: Այս իրադարձությունը նմանատիպ համերգների անցկացման և քաղաքային երաժշտական կյանքում իր արժանի տեղը գրավելու նախադեպ հանդիսացավ: Արդեն 1892թ. հունվարի 8-ին դպիր Բրդյան վարժապետը (Արշակ Բրուտյան) կազմակերպում է մի նոր համերգ, որին մասնակցում էին նաև կոմպոզիտոր Ն.Տիգրանյանը, քաղաքի ճանաչված սազանդարներ, ինչպես նաև երգեցիկ խառը խումբը՝ նրա խմբապետությամբ: Համերգի մասին տեղի մամուլը գրեց. «Դա մի նորություն էր Ալեքսանդրապոլի համար, ուստի ժողովուրդը մի առանձին հետաքրքրությամբ լցրել էր քաղաքային կլոբի դահլիճը»:¹⁷

Քաղաքի երաժիշտների թվում այդ համերգների մշտական մասնակիցներից էին Պարույր Բաբայանը, Հեղինե և Հայկանուշ Բաբայանները, աշուղներ՝ Ջիվանին ու Շերամը, երգիչներ՝ Եփրեմ Գյաղուկյանը, Մամսոն Կարապետյանը: Երաժիշտ-կատարողների այս համաստեղությունը հետագայում համալրվեց նոր անուններով, որոնք երբեմն գեներալներն, երբեմն էլ զուտ ավանդականորեն ժառանգեցին ու ապագային փոխանցեցին ավելույան երգչային-կատարողական արվեստի ռճական առանձնահատկություններն ու ոգին: Այդ թանկ ու նվիրական անուններից են՝ Մարգարիտ Բաբայան, Ջարուհի Դուրիսանյան (Բաբայան), Շարա Տալյան, Արաքսի Գյուլգադյան, Ծովիկ Դազադյան, Վաղարշակ Սահակյան, Լուսիկ Բոշյան, Ալբերտ Սարգսյան, Սահակ Սահակյան, Ֆլորա Մարտիրոսյան և շատ ուրիշներ:

XXդ. սկզբում Ալեքսանդրապոլն արդեն հայտնի էր որպես մշանավոր երաժիշտների ու համերգային հարուստ կյանքով ապրող քաղաք: Դա չվիպեց նաև ձայնագրության՝ դեռևս նոր-նոր քայլեր կատարող եվրոպացի և ռուս գործակալների ուշադրությունից: 1901-1902թթ. այստեղ, ֆոնոգրաֆի օգնությամբ ձայնագրություններ են իրականացնում, որոնցից հետագայում թողարկվում են ձայնապնակներ: Դրանք աշուղ Ջիվանու, Գեորգի (Շերամի), ավելույցի գոմոնաչիների՝ քաղաքի թանգարաններում այսօր սրբությամբ պահվող քացառիկ արժեքավոր ձայնագրություններ են:

¹⁵ Պ.Մոճռոյան, *մշվ. աշխ.*, էջ 195:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 197:

¹⁷ «Նոր դար», 1892թ., N9:

Երաժշտական տարրեր ավանդույթների համադրումը Ալեքսանդրապոլում հանգեցրեց մի նոր որակի, այն է՝ *կոմպոզիտորական* արվեստի ծնունդին: Վերջինիս կարկառուն ներկայացուցիչը եղավ մեծանուն կոմպոզիտոր, դաշնակահար, հասարակական գործիչ Նիկողայոս Տիգրանյանը: Նա քաջատեղյակ էր քաղաքային երաժշտական կենցաղում հայտնի լավագույն ստեղծագործություններին, արևելյան բանավոր ավանդույթի նվագարանային ժանրերին, ինչպես նաև մուղամաթի կատարողական առանձնահատկություններին: Կրթություն ստանալով Ավստրիայում, ապա շվեդական երաժիշտ կատարողների ու տարրեր գործիչների հետ՝ նա որոշեց նախ՝ երաժշտական կրթությունը կատարելագործել Պետերբուրգում, ապա՝ հնչեցնել արևելյան մուղամները եվրոպական նվագարաններով, եվրոպական կոմպոզիտորական արվեստի համատեքստում:

Շատ շուտով կոմպոզիտորը Պետերբուրգում հրատարակեց, ապա նաև այնտեղ փայլուն կատարեց իր կողմից բժախնդրորեն գրառված արևելյան պարերն ու դասական մուղամները՝ դաշնամուրային մշակումներով: Բնական է, որ ռուսական երաժշտական հասարակայնության մեջ այդ ստեղծագործություններն առաջ բերեցին ոչ միայն մեծ հետաքրքրություն, այլև, որ ամենաշահեկանն էր կոմպոզիտորի համար, բարձր գնահատեցին արևելյան և արևմտյան երաժշտական ավանդույթների մերձեցման նրա ջանքերը: «Տիգրանովը դաշնամուրով շատ արտահայտիչ ու մեծ զգացմունքայնությամբ է վերարտադրում արևելյան մոտիվները, զգացվում է, որ նա լավագույնս մերձեցել և լիովին գգում է դրանց յուրահատուկ ոգին», - գրել է այդ օրերի ռուսական մամուլը: Հաջորդեցին կոմպոզիտորի՝ եվրոպական տարրեր նվագարանների ու անսամբլների համար մուղամների մշակումները, շարունակվեցին նրա համերգային ելույթները Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Թիֆլիսում ու Ռուսաստանում: Ավելին, նրա ստեղծագործություններն ամմիջապես տեղ գտան ժամանակի նշանավոր կատարողների երկացանկում: Կոմպոզիտորի խորհրդային տարիների կենսագրությունը կապվեց հիմնականում Լենինգրադի հետ, որտեղ նրան ջերմորեն ընդունում և բարձր էին գնահատում հայ և ռուս երաժիշտներն ու արվեստագետները:

Ալեքսանդրապոլի ազգային պրոֆեսիոնալ երաժշտության մոր բարձրակետ եղավ կոմպոզիտոր Արմեն Տիգրանյանի ստեղծագործությունը: «Առաջին հայկական օպերան ստեղծելու գաղափարը գրավել է ինձ դեռ պատանեկության տարիներին, երբ աշակերտում էի Թիֆլիսի երաժշտական ուսումնարանում: Երկար տարիներ եմ կրել այս միտքը իմ հոգում և շարունակ անհամապատասխան մտածել այն մասին, թե ինչպես պետք է լինի հայկական օպերան, ի՞նչ սյուժե և ինչպիսի՝ դրամատուրգիական կառուցվածք է ունենալու ... Իսկ երաժշտության բնույթը, իսկ նվագախումբը: Ինձ համար մի բան պարզ էր, որ հայկական օպերան չպետք է կրկնի եվրոպականը, պետք է լինի ինքնատիպ, ազգային, ժողովրդին հասկանալի և սիրվի նրա կողմից, հիշում է կոմպոզիտորը, - Հ. Թումանյանի «Անուշ»-ի քեման ինձ ամբողջովին կլանեց: Չլռուելով պոեմի գեղարվեստականության մասին, ինքը կառուցվածքը, նրա սքանչելի մախերգանքը, փերիների վիշտը, սիրահարների անձնվեր սերը, Մարտի սիրերգը (լուսաբացին) և այլն, այս ամենը պահանջում էին հիանալի պոեմը մարմնավորել երաժշտության մեջ: Տարված այս քեմայով, ես գրեցի օպերան»:

Առաջինը ծնվեց «Աղջի անաստված»-ը: Հետո աստիճանաբար ծնունդ առան մինչև օրս ունկնդրին խորապես հուզող, հոգեպարար այն երգերն ու եղանակները, որոնց հենքը, անտարակույս, ալեքսպոլյան նորագույն մեղոն էր: Կատարողների փնտրումըն ու նրանց համապատասխան նվագամասերի վերջնական խմբագրումը կոմպոզիտորից տիտանական ջանքեր խլեցին: Ի վերջո, Թիֆլիսյան կատարողական ուժերի հետ համատեղ, 1912թ. օգոստոսի 4-ին, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ժողովրդական տանը տեղի ունեցավ օպերայի քեմելը: Այսօր առաջին դերակատարներին հիշում եմ որպես բանկ ու մվիրական անուններ. Անուշ՝ Աստղիկ Մարիկյան, Մարտ՝ Շառա Տալյան, Մոսի՝ Վարդան Մարտիրոսյան, Անուշի մայրը՝ Արևհատ Տալյան (աշուղ Շերամի աղջիկը): Լեւի-լեցուն դառնում հավաքված հանդիսականների հուշերում անջնջելի են մնացել առաջին տպավորությունները՝ շաղախված անմոռաց մեղեդիներով: Հետո «Անուշ»-ը բեմադրվեց Կարսում, Դիլիջանում, Երևանում, Բաքվում, սակայն ալեքսպոլյան քեմելը դարձավ հայ մշակույթի պատմական իրադարձություններից մեկը՝

հետագայում մեծ բարձունքներ նվաճած հայ ազգային օպերային արվեստի առաջին մարգարիտը:

Կոմպոզիտորական արվեստի հետագա զարգացումը քաղաքում կայացավ խորհրդային մշակույթի տարիներին: XX դարասկզբին այստեղ ստեղծագործեցին Ն. Տիգրանյանը, Դ. Ղազարյանը, Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, Ա. Այվազյանը, Մ. Մազմանյանը, Վ. Ումր-Շատը, այնուհետև՝ Ե. Սահառունին, Վլ. Բալյանը: Մակայն ամենատևականն ու բեղունը կոմպոզիտոր Ազատ Շիշյանի գործունեությունն էր: Նա ոչ միայն բազմաժանր կոմպոզիտոր էր, այլև նվիրյալ երաժշտահասարակական գործիչ, վաստակաշատ մանկավարժ: Սկզբում նա երաժշտական ստեղծագործություններ հեղինակեց քառերական ներկայացումների համար, ապա անցավ մեծակերտ սիմֆոնիկ, կամերային բազմաթիվ ստեղծագործությունների հորինմանը: Մինչև 1988-ի չարաքաստիկ երկրաշարժը այդ վեհ ու զգայուն արվեստագետը գրիչը վայր չդրեց, շարունակեց իր անգնահատելի մանկավարժական գործունեությունը: Եվ այսօր նրա բոլոր ուսանողները՝ քե՛ս՝ աշխարհահռչակ և քե՛ս՝ պակաս հայտնի, հպարտության խորը զգացումով են խոսում կոմպոզիտորական արվեստում կայացման ճանապարհին Ազատ Շիշյանից ստացած անդրանիկ գիտելիքների անուրանալի դերի մասին: Հիշենք կոմպոզիտորի նվիրյալ աշակերտներին՝ Տիգրան Մանսուրյան, Մարտուն Իսրայելյան, Երվանդ Երկանյան, Անդրանիկ Ներսիսյան, Աշոտ Մինասյան, Տիգրան Դուկասյան, Հայկուհի Հակոբյան, Արմեն Հարությունյան և շատ ուրիշներ:

XX դարասկզբին Ալեքսանդրապոլի երաժշտական կյանքում եվրոպական պրոֆեսիոնալ երաժշտության ավանդույթների հիմքի վրա սկիզբ առավ հայ երաժշտության մի նոր մայրուղի, որը խորհրդային տարիներին էլ ավելի զորեղացավ Լենինականի երաժշտական կենսագրության մեջ: Ալեքսանդրապոլում ստեղծվեց այն պարարտ հողը, որտեղ մերձեցան լիովին տարբեր երաժշտական-կատարողական կերտվածքներ ու ավանդույթներ: Քաղաքային նպաստավոր միջավայրում հայ և ռուս մշակույթները խաչվեցին՝ տեղի տալով միջմշակութային արժեքների այն բարեքեր կուտակումին, որից սերում է նորը: Այս առումով Ալեքսանդրապոլը մշակույթների փոխճանաչման ու փոխհարստացման դասական օրինակ է:

МУЗЫКАЛЬНАЯ ЖИЗНЬ АЛЕКСАНДРОПОЛЯ

___ Резюме ___

___ А. Арутюнян ___

В контексте динамично развивающейся городской культуры Александрополя музыка играла особую, жизненно важную роль. В жизни горожан сочетались уникальные проявления фольклорного музыкального творчества и многочисленные жанры профессионального творчества устной традиции-произведения сазандаров и ашуггов. Эта же среда способствовала расцвету композиторского творчества. В городской среде бурно развивались межкультурные связи, которые способствовали взаимообогащению и, что очень важно, расцвету концертной жизни города.

Благодаря традиционности, многие проявления музыкальной жизни Александрополя сохраняют свои жизненные функции до сих пор в культурной жизни современного Гюмри.